

Kommentar til Flemming Justs omtale af *Landboforeningernes forløbere og bondebruget*

Hans Jørgen W. Jensen

Fortid og Nutid oktober 1994, s. 285–289.

I sit gensvar til Flemming Justs debatartikel om værket *Landboforeningerne i 200 år* (*Fortid og Nutid* 1994, s. 273–284) imødegår forfatteren til værkets første bind en række af artiklens kritikpunkter mod dette bind. Med udgangspunkt i Flemming Justs karakteristik af værket som et nyt bidrag til gårdmandslinjen i dansk historieskrivning diskuterer Hans Jørgen W. Jensen gårdmandsklassens rolle i dansk økonomisk historie i 1800-tallet. Han konkluderer, at gårdmændene ingenlunde var så selvhjulpne, som de tidligere er blevet fremstillet, og at de sociale modsætninger i landbosamfundet hang nøje sammen med gårdmandsklassens fremgang, men erkendelsen heraf rækker ikke ved det forhold, at gårdmændene var den centrale gruppe i 1800-tallets danske økonomiske historie.

Hans Jørgen W. Jensen, f. 1951, cand. phil., ph.d.-studerende ved Københavns Universitet. Privat adresse: Næstvedgade 20, 3. tv. 2100 København Ø

En anmeldelse bør give et dækkende billede af den anmeldte bogs hovedsynspunkter, ikke mindst hvis anmelderen polemiserer mod disse hovedsynspunkter. I sin anmeldelse af min bog *Landboforeningernes forløbere og bondebruget* polemiserer Flemming Just mod mine synspunkter, men uden at referere dem. I det følgende vil jeg kommentere de fejl og misforståelser, jeg finder, det giver anledning til, og desuden kort diskutere det danske landbosamfund i 1800-tallet mere overordnet.

Fejl og misforståelser

Flemming Just mener, at jeg »glemmer« at nævne nogle af de gamle landøkonomiske selskaber, der blev oprettet omkring 1810, men senere nedlagt. Henrik Dethlefsen har til bind 3 af *Landboforeninger i 200 år* (s. 311–317) udarbejdet en principielt fuldstændig liste over alle de landøkonomiske foreninger. På den

baggrund har jeg ment, at det var overflødigt at nævne hver enkelt forening.

Flemming Just undrer sig videre over, at jeg ikke gør mere ud af »Det bornholmske Selskab for Efterslægten«, som dannedes i 1805 som den første landøkonomiske forening. Bornholm var og er en lille ø. Dens sociale og økonomiske forhold adskilte sig meget fra resten af landet. På Bornholm var der ingen fæstere, der var ingen godsejere, og byborgerskabet var lille og svagt. Dertil kommer, at bønderne var relativt velstående. Det bornholmske selskab blev skabt i 1805, altså før Danmark blev inddraget i Napoleonskrigene. Napoleonskrigene var den vigtigste faktor bag dannelsen af den første klasse af (land)økonomiske foreninger (1810–1812). Det bornholmske selskab var i høj grad et enmandsværk. Det var amtmand Fridrich Thaarup, der havde taget initiativet, og han var hovedmanden i dets aktiviteter. Selv om det er svært at sige, hvad det typiske var, er det nu

mit bud, at typisk var Bornholm og dets selskab ikke. Da selskabet ydermere ikke umiddelbart gav inspiration til dannelse af andre selskaber, har jeg valgt at begrænse omtalen af selskabet meget. Et valg, der var så meget lettere, som materialet om selskabets ældre historie lader meget tilbage at ønske.

Flemming Just undrer sig også over, at jeg bruger så meget plads på at behandle Aalborg Stifts og Amts oeconomiske Selskab. Han undrer sig nok, fordi Ålborgselskabet, som han ganske rigtigt bemærker, ikke var specielt landbrugsorienteret. Aalborg Stifts og Amts oeconomiske Selskab (1810) er valgt som et eksempel på de tidlige selskaber, der var forløbere for de senere landboforeninger. Derfor har jeg valgt at give det pågældende kapitel overskriften »Starten – eksemplet Aalborg Stifts og Amts oeconomiske Selskab« og ikke som Flemming Just fejlciterer: »Starten i Aalborg«.

Et af de karakteristiske fællestræk ved de selskaber, der startedes 1810–1812, var bredden såvel i formålsparagrafferne som i deres få aktiviteter. De havde ifølge deres love til hensigt at beskæftige sig med hele næringslivet; men ikke nok med det, de ønskede også at højne moralen – især arbejdsmoralen hos tyendet; men prioriteringen var lidt forskellig. Det er ikke nogen tilfældighed, at selskaberne fra landets to største provinsbyer – Ålborg og Odense – prioriterede indsatsen for at fremme husflid og industri højest. Omvendt prioriterede selskaberne fra Holbæk, Randers og Århus agerbrug og kvægavl højest.

Der er en anden grund til den forskellige prioritering i selskaberne. I modsætning til, hvad man kunne forledes til at tro ud fra Flemming Justs artikel, mener jeg, at selskaberne havde endnu en inspirationskilde ud over Det kongelige danske Landhusholdningsselskab – nemlig Selskabet for indenlandsk Kunstflid (1808). På det punkt

bygger jeg i øvrigt på en lidt oversat artikel af Henrik Fode i *Erhvervshistorisk Årbog* fra 1973.

Jeg har valgt at beskrive Ålborgselskabets start som et eksempel på de selskaber, der ikke var specielt landbrugsorienterede. Til gengæld har jeg i samme hovedafsnit brugt næsten lige så meget plads på et af de gamle selskaber, der var specielt landbrugsorienteret – Randers Amts Husholdningsselskab (1810) – i et forsøg på at give et dækkende billede af de gamle selskaber. Når jeg ikke har gjort rede for de overvejelser, der ligger bag denne vægtning mellem Randers, Bornholm og Ålborg, skyldes det genren. Der er tale om et jubilæumsskrift, som ikke må tynge for meget af den slags metodiske overvejelser.

Flemming Just mener også, at jeg har fået noget galt i halsen i min sammenligning af danske og udenlandske foreninger. Det har jeg ikke. Jeg hævder ikke, som Flemming Just påstår, at de danske foreninger adskiller sig fra de udenlandske ved både at varetage medlemmernes politiske interesser og organisere det landbrugsfaglige arbejde. Jeg skriver (s. 11): *Det er vistnok den almindelige mening blandt folk, der er tæt på de danske landboforeninger, at de – altså foreningerne – er noget specielt, sammenlignet med de tilsvarende organisationer i udlandet. Det specielle skulle bestå i foreningernes forhold til statsmagten. I udlandet er det staten, der finansierer og organiserer det landbrugsfaglige arbejde, medens foreningerne varetager landmændenes erhvervspolitiske interesser. I Danmark derimod varetages såvel det landbrugsfaglige som de erhvervspolitiske interesser af de samme private foreninger.*

Min behandling af foreningerne hører op ved år 1880, før landboforeningerne opstår, og før politik og landbrugsfaglighed udkrystalliserer sig som to adskilte arbejdsområder. Jeg kan derfor ikke direkte kommentere den opfattelse, som

jeg tillægger folk, der er tæt på de danske landboforeninger; men jeg behandler landboforeningernes forløberes forhold til statsmagten og siger (s. 51) om de gamle selskaber, at nok var der noget specielt dansk ved forholdet mellem den enevældige stat på den ene side og på den anden side Det kongelige danske Landhusholdningsselskab og de lokale økonomiske selskaber; men så specielt var det nu heller ikke. For på den ene side var selskaberne formelt set uafhængige af statsmagten, som i England, men til forskel fra Sverige; men på den anden side var selskaberne og her især Det kongelige danske Landhusholdningsselskab i praksis tæt knyttet til den enevældige stat, parallelt med forholdene i Sverige og Frankrig.

De landøkonomiske foreninger og det folkelige

Flemming Just skriver i sin omtale af bogen: *Hans Jørgen W. Jensen mangler i højere grad at inddrage de overordnede samfundsmæssige ændringer. Dels foregår der på samme tid en begyndende »demokratisering« af den industrielle og videnskabsmæssige udvikling som når ud til bredere kredse. Dels sker der en egentlig demokratisering, hvor almuens presser sig på som en selvstændig politisk kraft.* Senere skriver Flemming Just, at jeg ikke får sat den nye bølge af foreninger ind i en større sammenhæng med bl.a. udbredelsen af folkelige bevægelser.

Jeg påstår (s. 87), at det var et væsentligt vilkår for det landbrugsfaglige arbejde 1810–1840, at såvel overklassen som bønderne mente, at bønderne ikke kunne være den udfarende kraft i det landbrugsfaglige arbejde. Jeg omtaler (s. 103ff) nogle mindre foreninger, der blev startet i 1830'erne og 1840'erne på initiativ af bønder og skolelærere, og som hurtigt forsvandt igen. Jeg omtaler også de såkaldte landkommunale for-

eninger (s. 117–118), der opstod 1842–1849. De skulle i følge deres formålsparagraffer danne rammen om (kommunal)politiske diskussioner. I en række tilfælde udgik initiativet til dannelsen af disse selskaber fra bondekredse eller fra lærere; men de landkommunale foreninger var ikke landøkonomiske foreninger. De var politiske foreninger, der eksisterede side om side med de landbrugsfaglige, som det f.eks. var tilfældet i Præstø Amt. Jeg omtaler desuden de få (fire) eksempler på små foreninger, der blev skabt og ledet af gårdmænd i perioden 1850–1880 (s. 190–191). De lokale eksempler på, at *almuen presser sig på*, bliver således omtalt. Disse lokale eksempler skal imidlertid ses på baggrund af, at der i 1880 var 77 foreninger med 21.400 medlemmer.

Når jeg ikke i højere grad inddrager en egentlig demokratisering, hvor *almuen presser sig på*, skyldes det, at almuens **ikke** pressede sig på, når det drejede sig om at tage initiativet til, stifte og lede de landøkonomiske foreninger i tiden før 1880. Bønderne spillede **ikke** den store aktive rolle ved dannelsen af de landøkonomiske foreninger før 1880, som Flemming Just synes at forudsætte. At påstå det, er mere poesi end prosa. Det er netop en fortsættelse af det, der af Thorkild Kjærgaard er blevet kaldt gårdmandslinjen i dansk historieskrivning.¹ Så på en løjerlig måde kommer Flemming Just med sin omtale af min bog til at lægge sig på den linje – gårdmandslinjen – som han ellers prøver at distancere sig fra.

Jeg mener, at udviklingen af de landøkonomiske foreninger i 1800-tallet mere er præget af brud end af kontinuitet. Der er meget stor forskel på de landøkonomiske foreninger, jeg beskriver, og de landboforeninger, som behandles i de andre bind af jubilæumsværket. Derfor er det ikke nogen tilfældighed, at jeg har givet mit bind den kluntede og snakkende titel *Landboforeningernes forløbere og bondebruget*.

Gårdmændene i landbosamfundet

Flemming Just mener at kunne karakterisere hele værket ved at sige, at *hermed har vi fået endnu et bidrag til gårdmandslinjen i dansk historieskrivning*. Thorkild Kjærgaard mente, at der i dansk historieskrivning var en bestemt opfattelse af det danske landbosamfund, der var altdominerende. Den viede gårdmændene hovedparten af sin opmærksomhed. Andre grupper behandledes kun, for så vidt de belyste gårdmændenes udvikling. Ifølge denne opfattelse stod den vigtigste konflikt i datidens landbosamfund mellem gods ejere og bønder og ikke – som Thorkild Kjærgaard mente – mellem jordbesidderne (godsejere og bønder) og de jordløse (husmænd, tyende og landarbejdere). Denne opfattelse gav gårdmændene al sympatien. Thorkild Kjærgaard beskrev i sin artikel især danske historikers opfattelse af 1700-tallet; Flemming Just mener nu at kunne karakterisere også min bog med dette begreb.

Det er et vigtigt udgangspunkt for mig, at jeg betragter den danske gårdmandsklasse som den vigtigste gruppe i dansk økonomisk og politisk historie i 1800-tallet. På samme måde mener jeg, at landboreformerne, herunder specielt udskiftningen, spillede en stor og positiv rolle for gårdmandsklassens økonomiske succes ved at skabe en forudsætning for en forøgelse af såvel arbejdsproduktiviteten som arealproduktiviteten. Derimod havde udskiftningen negative følger for husmændene.

Mit arbejde med de landøkonomiske foreninger og landbrugets teknologiske udvikling viser, at nok var gårdmændene centralt placeret; men de var dybt afhængige af andre grupper i samfundet og i konflikt med landarbejderklassen – husmænd, landarbejdere og tyende. Det fremgår tydeligt, hvad enten man ser på, hvem der startede de landøkonomiske foreninger, på disses forhold til statsmagten eller på diffusionen

af den ny teknologi, der var så vigtig for bøndernes økonomiske succes.

Før 1880 hørte det til de store sjældenheder, at almindelige gårdmænd tog initiativ til og stiftede landbrugsfaglige foreninger. I begyndelsen af 1800-tallet var det først og fremmest den enevældige stats lokale embedsmænd, der tog initiativet til og stiftede de foreninger, der her er tale om. De kaldtes økonomiske, landøkonomiske, patriotiske eller husholdningsselskaber. Det var præster, biskopper, amtmænd og stiftamtmand, der satte dem i gang og ledede dem. Hertil kom godsejere og storkøbmand. I midten af århundredet mindskedes embedsmændenes rolle. Præsterne var dog stadig meget aktive. Det var godsejere, forpagtere og proprietærer, der nu tog initiativet, stiftede selskaber og førte det store ord. Dette billede ændredes kun lidt i perioden 1850–1880. I denne periode startedes 57 foreninger. Kun fem af disse kan siges at være bønderes værk.

De landøkonomiske foreninger og statsmagten

De landøkonomiske foreninger er næsten altid blevet mødt med velvilje fra de folk, der til enhver tid har befolket det politiske system – i modsætning til f.eks. fagforeningerne i 1870'erne. De første landøkonomiske foreninger kan med fordel anskues som redskaber, hvorigennem enevældens embedsmænd forsøgte en slags økonomisk mobilisering og modernisering. I perioden 1830 til 1850 arbejdede de landøkonomiske foreninger med politisk tæft som presionsgruppe over for henholdsvis den enevældige konge og hans embedsmænd og senere over for Rigsdagen, hvor jordejerne sad tæt.

I perioden 1850 til 1880 høstede de landøkonomiske foreninger frugterne af dette arbejde. I henhold til husdyrlovene modtog de fra staten en efter en-

hver målestok stor økonomisk støtte. Der var en tæt sammenhæng mellem statsstøtten og grundlæggelsen af mange landøkonomiske foreninger og mellem statsstøtten og foreningernes forøgede aktivitetsniveau efter 1850. Støtten gik til præmiering af husdyr på dyrskuerne. Det vigtigste landbrugsfaglige og økonomiske resultat af disse dyrskuer var et bidrag til diffusionen af den måske vigtigste danske teknologiske innovation – den røde danske malkeko.

Diffusion af ny teknologi

Et tredje område af relevans for vurderingen af gårdmændenes betydning for dansk økonomisk historie er diffusionen af ny teknologi.

Her er det mit – bestemt ikke originale – synspunkt, at innovatorerne først og fremmest var godsejere, proprietærer og præster. Og det gjaldt såvel indførelsen af nye sædskifter i begyndelsen af århundredet og af forædlede husdyr som indførelsen af maskiner senere i århundredet. Det var disse grupper, der overførte teknologiske innovationer fra udlandet. Og de var generelt set mere teknologisk avancerede end bønderne i hvert fald indtil ca. 1880, selv om det må understreges, at ikke alle store gårde var lige veldrevne, og at nogle bondebrug var med på de nye teknologiske noder.

Hvad angår diffusionen af den nye teknologi på bondebrugene, var den afhængig af mange forhold. Alle de danske jordejere, der beskæftigede fremmed arbejdskraft, hvad enten de var bønder eller godsejere, nød godt af lave lønomkostninger. Og det er vigtigt her at holde sig for øje, at den moderne økonomiske opfattelse, at ny teknologi er noget, der indføres, når lønnen når et vist niveau, har begrænset gyldighed, hvad angår dansk landbrugsteknologi i 1800-tallet.

I perioden 1818 til ca. 1840 var pri-

serne på landbrugsvarer lave eller ustabile. Det kunne motivere bønderne til at forøge produktionen for at kompensere for prisfaldet; men ikke hvis produktionsforøgelsen forudsatte nye og måske dyre investeringer i ny teknologi. Efter 1840 fandt der en stabil prisstigning sted på landbrugsvarer. Ønsket om at få del i denne prisstigning blev her parret med de øgede indtægter, der muliggjorde investeringer i ny teknologi, og måske med forventninger om fortsatte prisstigninger. Efter 1840 kom der gang i spredningen af ny teknologi på bondebrugene.

Den sidste forudsætning, der skal nævnes her, er udviklingen af industri og håndværk. Først efter, at amerikansk industri havde udviklet en mejemaskine, der passede til mindre landbrug, kom mejemaskiner til at køre på danske bondegårde. Og først efter, at dansk industri og håndværk blev i stand til at producere efterligninger af små engelske tærskværker, mindskedes plejlens betydning på de danske bondegårde.

Kort sagt mener jeg, at den danske gårdmandsklasse er den centrale gruppe i dansk økonomisk historie i 1800-tallet; men gårdmændenes succes skal ikke forklares med henvisning til dem selv. Deres succes skyldtes ikke, at de spændte livremmen ind, spyttede i næverne og fik noget fra hånden; den var bl.a. betinget af tilstedeværelsen af en stor, fattig landarbejderklasse, gunstige konjunkturer, udviklingen i industri og håndværk og stor imødekommethed fra det nye borgerlige demokrati efter 1849. Så at bruge ordet selvhjulpen i denne sammenhæng ville være forkert.

Noter

1. Begrebet gårdmandslinjen i dansk historiskrivning stammer fra en meget inspirerende artikel af Thorkild Kjærgaard i *Fortid og Nutid* 28, 1979, s. 178–191.